

Wrijving

Wrij ving

Peter Jan
Margry

Johan Mezger,
lijfarts van de
Europese elite

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Herengracht 48, 1015 BN Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2026 Peter Jan Margry

Omslagontwerp Studio Rubio

Omslagbeeld De ongeveer 47-jarige Johan Mezger in masseerhemd, naar een foto uit circa 1885

Foto auteur Marco Bakker

Lithografie afbeeldingen Pixel-it

Zetwerk Perfect Service

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 5390 8

Voor Sam en Nomy

Inhoud

I	Mezgerframes	9
2	Pezen en spieren	17
3	Wonderlijke start	49
4	Mezgerse massage	80
5	Middelpunt van de geschiedenis	107
6	De gekooide Elisabetten	134
7	Vaderlandsliefde beproefd	178
8	Naar de Elyseïsche velden	233
9	De man met de hamer	259
10	Naspel	297
11	Mythe en werkelijkheid	314
	Bijlage: De school van Mezger	325
	Archieven en collecties	331
	Noten	337
	Literatuur	399
	Woord van dank	417
	Register	419

1884. N°. 20.

VERPLAATSING VAN EUROPA'S POLITIEK EVENWICHT
NAAR AMSTERDAM.

Geordrkt bij Wed. E. Spanjer & T^o Lohs Z.M.

Uitgegeven van Pluiminas Nijhof.

Vorst B—k tot dr. M—r.

„Ik meende dat ik de macht in handen had, maar gij zijt het, gij hebt de soevereïneit
van Europa onder den duim.“

Spotprent van Johan Schmidt Crans over Mezger en Bismarck, 1884
(zie voor de verklaring de tekst hiernaast). KOG.

Mezgerframes

Mei 1884. In *De Nederlandsche Spectator* verschijnt een spotprent waarop de machtige Duitse rijkskanselier Otto von Bismarck zich licht gebogen, onderdanig en gedwee door de Nederlandse massagedokter Johan Mezger laat informeren over de nieuw ontstane situatie op het Europese continent. Mezger zit zelfverzekerd in zijn behandelkamer in het Amsterdamse Amstel Hotel en hoort hem welwillend aan. Met verbazing vertelt Bismarck hem, aldus de begeleidende tekst, dat hij in de veronderstelling leefde de machtspolitiek in Europa in eigen handen te hebben, maar dat hij nu toch moet toegeven dat het dr. Mezger is die alle Europese soevereine vorsten onder de duim houdt. Door de halfgeopende deur van de wachtkamer zien we een viertal van die gekroonde hoofden in afwachting van hun massagebeurt.¹ De tekst boven deze spotprent licht de setting toe: Europa's politieke evenwicht, het machtscentrum, is van Berlijn naar Amsterdam verschoven.

Het is duidelijk: Johan Schmidt Crans, de maker van de spotprent, maakte op ironische wijze inzichtelijk dat Mezger op het hoogtepunt van zijn roem verkeerde.

Als arts met een door hem ontwikkelde massagetherapie was Mezger in die tijd een internationale coryfee. Uit Europa, en van daarbuiten, kwamen tienduizenden voor een persoonlijke wrijf-kneedkuur naar zijn behandelkamer. Weliswaar bezorgden zijn bekendheid en zijn medische status hem enige – vooral lokale – politieke macht, maar niet zoals de prent suggereert, niet het minst omdat die vorstelijke patiënten veelal de echtgenotes waren van monarchen en staatslieden, al leert de geschiedenis regelmatig dat achter de schermen juist de echtgenotes aan de knoppen zaten en dat hun (on)v vruchtbaarheid een politieke machtsfactor was.

Vanaf 1870 was Mezger gedurende een periode van een kleine 25 jaar in Europa de ongekroonde koning van de manuele behandeling van acute gewrichtsproblemen, reumatische en spijsverteringskwalen, maar in feite ook van psychosomatische aandoeningen en andere onbegrepen langduri-

ge klachten. Van hoog tot laag klopten patiënten bij hem aan in de hoop en veronderstelling dat hij voor hun problemen een oplossing had.

Johan Mezger (1838-1909), een Amsterdamse slagerszoon, nam zich al vroeg voor om zich aan zijn eenvoudige middenstandsmilieu te onttrekken. Als jongvolwassene wist hij een sociale, intellectuele en economische reuzensprong te maken door zijn 'eenvoud, energie en werklust', karaktereigenschappen na zijn overlijden aan hem toegeschreven.²

Met dit boek breng ik in kaart wie Mezger als arts was en of de toegekende karaktertrekken hem inderdaad passen of wat daar eventueel aan kan worden toegevoegd of op moet worden afgedongen. Hoe heeft zijn professionele leven, met een door toeval en betekenisvolle keuzes bepaald verloop, zich voltrokken? Hoe was het mogelijk dat deze selfmade man in zeer korte tijd een lijf-en-vertrouwensarts van de Europese elite kon worden, hen therapeutisch onder handen kon nemen en vervolgens hun lichamen mocht beroeren? Hoe was daarbij zijn positie ten opzichte van het algemene niveau van het medisch metier van zijn tijd en, meer in het bijzonder, vanaf het einde van de negentiende eeuw, toen de geneeskunde zich versneld begon te vernieuwen?

De geschiedenis heeft Mezger overladen met mateloze kwalificaties en overdadige epitheta, met verhalen, mythes van soms epische proporties. Zijn persoon werd uitvergroot en evenzeer gereduceerd met alle stereotypingen van dien, die vervolgens in kranten, tijdschriften en encyclopedieën bij herhaling werden vermeld en daarmee ook gecanoniseerd.³

Van Mezgers roem is heden ten dage weinig over. In de tweede helft van de negentiende eeuw had hij een grote sociale impact en heeft hij de geneeskunde nadrukkelijk beïnvloed. Zijn vergankelijkheid heeft hij zelf echter bij leven bespoedigd. De neergang van Mezger wordt als een onvermijdelijkheid in hoofdstuk negen beschreven. Daardoor zaten een 'in memoriam' in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* of zelfs maar een straatnaam in zijn geboortestad Amsterdam er na zijn overlijden in 1909 niet meer in.⁴ Vervolgens viel Mezger tussen de wal en het schip van de geschiedschrijving. Zijn naam ontbreekt nota bene in nagenoeg alle geschiedenisboeken van Amsterdam of in de medisch-historische overzichtswerken.⁵ Eén specifieke uitzondering op de brede Mezgeramnesia is de beroepsgroep van de Nederlandse fysiotherapeuten, die in hem de grondlegger van hun vak ontwaarden en hem daarvoor nog altijd koesteren.⁶

In dit boek wil ik Mezger uit de algemene vergetelheid halen en hem tegelijkertijd, via een aantal chronologisch-biografische hoofdstukken en in meer thematische historisch-medische hoofdstukken, opnieuw tegen het licht houden. Tegen de achtergrond van de maatschappelijke ideeën over

gezondheid en ziekte onderzoek ik zijn publieke leven in zijn positie als arts en medisch opgeleide masseur. Daarbij ga ik nader in op zijn massage-therapie als onderdeel van wat toen de mechanische of fysisch-manuele geneeskunde heette. Zijn functioneren als specialistisch arts, zijn omgang met zijn patiënten en hun ziektes en het perspectief van de patiënt zelf zijn daarbij relevant als sociaal-culturele en medische kenmerken van die tijd.

BIOGRAFISCHE VERKENNING

Hermione Lee, gerenommeerd biograaf, stelt dat het bij biografisch onderzoek relevant is te bepalen in hoeverre het werk met iemands leven samenvalt.⁷ Dit geldt eens te meer voor Mezger. Als hij nu zou hebben geleefd, zouden we hem als workaholic typeren, een gedreven man met een levenslange geneeskundige missie, die geen last had van de burn-outs en muisarmen of -duimen van tegenwoordig. De bronnen over hem die nog bestaan vloeien dan ook voornamelijk voort uit zijn werk, de behandelingen en de sociale context daarbij. Zijn langdurige en omvangrijke praktijk maakt het mogelijk om veranderingen in de (sociale) geneeskunde inzichtelijk te maken. Het werkzame leven van Mezger valt immers voor een groot deel samen met het felle wrijvingsveld tussen de officiële geneeskunst en de alternatieve varianten gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw. In die benadering gaat het, zoals Hans Renders, directeur van het Biografie Instituut, dat eens formuleerde, om 'de spanning tussen uniciteit en representativiteit van een persoon ten opzichte van de context'.⁸ Mezger, zo zal blijken, was een kind van zijn tijd, maar gaf met zijn invloed tegelijk ook vorm aan die tijd. Zijn rol, positie en invloed in de geneeskunde van de negentiende eeuw, in het bijzonder de manuele geneeskunde met massage en fysieke therapie, verdienen zowel meer aandacht als herijking. De manuele en natuurgeneeskunde meenden toen, met hun etiologische (ziekte-oorzakelijke) claims, het antwoord te hebben op het genezen van veel ziekten en op de grote beperkingen van het toenmalige medisch establishment, de chirurgisch-farmaceutische geneeskunde.⁹ Dit verklaart het succes dat de manuele geneeskunde in de toenmalige vrije medische markt kon oogsten met Mezger als een *kingpin*.

De botsing en concurrentie tussen de academisch-medische en de populaire en alternatieve behandel- en geneeswijzen manifesteerden zich tegelijkertijd steeds nadrukkelijker sinds er in 1865 een wettelijk kader voor de geneeskunde werd ingevoerd en de academische richting zich via vernieuwend wetenschappelijk onderzoek steeds meer ging bewijzen. Mezger

kwam in beide kampen terecht. Daarmee illustreert hij tegelijk de spanning en wisselwerking tussen de twee geneesdomeinen. Zijn invloed op de fysisch-manuele geneeskunde is evident en hij oefende in een groot deel van de (westerse) wereld via zijn ‘Amsterdamse school’ invloed uit op de geneeskunde.¹⁰ We kunnen Mezger op enkele momenten in zijn leven gerust visionair noemen – ten goede en ten kwade – en hij zag daarbij dan een rol voor zichzelf om de ‘lijdende mensheid’ medisch vooruit te helpen.¹¹

Hoewel dit boek in eerste instantie om Johan Mezger draait, kent het biografisch perspectief beperkingen omdat er bij gebrek aan egodocumenten over Mezgers persoonlijk leven – gevoelens, morele afwegingen of emoties – niet heel veel bekend is. Niettemin heb ik met behulp van brieven en dagboeken van anderen toch gegevens over de persoon weten te achterhalen die het mogelijk maken een beeld van de arts en, enigszins, de mens Mezger te schetsen.¹² Er kleven altijd gevaren aan het op die wijze in kaart brengen van iemands leven. Hermione Lee noemt de biografie een vorm van het in bezit nemen van iemand. Antropoloog George Marcus schreef weer over het ‘writing into being’ van de ander.¹³ Dat is en blijft inderdaad een hachelijke zaak. Met dat in het achterhoofd is het doel van dit boek om vanuit het historisch metier een plausibel, maar geen definitief beeld van Mezger en zijn geneeskundige wereld te presenteren.

BRONNEN EN HISTORIOGRAFIE

Dat Mezger vrij plotseling uit de geschiedschrijving verdween en een beperkt *Nachleben* kende, had misschien ook een beetje van doen met het feit dat zijn naam voortdurend verkeerd werd gespeld, waardoor hij minder goed vindbaar is. De naam ‘Mezger’ komt bijvoorbeeld niet in het Nederlands biografisch woordenboek voor, ook al is de persoon Mezger, maar dan geschreven als ‘Metzger’, er wel in te vinden.¹⁴ Niet alleen daar, ook in kranten, tijdschriften, in documenten en archiefstukken is het qua spelling willekeur troef. De meest voorkomende variant is Metzger, maar Metsker, Meszger, Mesger, Metger, Metzger, Metzler, Medzger, Metzki en Mirski komen ook enkele keren voor. De variant met de toegevoegde ‘t’ treft men als hypercorrectie naar het Duitse woord voor slager al vroeg aan in zowel Nederlandse als buitenlandse bronnen. In documenten en stukken uit de Duitstalige gebieden en Oost-Europa is ‘Metzger’ eerder de regel dan uitzondering. Zijn voornaam Jan, later Johan, wordt eveneens op allerlei manieren gespeld. Varianten als Johann, Joan, Johannes

komen voor en in Franse en Italiaanse documenten is hij vooral bekend als respectievelijk Jean en Giovanni Me(t)zger.¹⁵ Niet alleen staan zijn geboorte- en overlijdensdata nogal eens verkeerd vermeld, ook verschijnen er in publicaties en op websites geregeld foto's van 'Mezger' die iemand anders afbeelden.¹⁶ Mezger zelf heeft de fouten indertijd maar laten gaan, want er was geen beginnen aan, en vooral: het leek hem ook niet te interesseren. Maar het is wel van belang voor wie archiefonderzoek doet. In indexen en digitale bestanden moet altijd op naamvarianten worden gezocht.

In het geval van Mezger is elke informatie over hem relevant, aangezien er veel belangrijke bronnen verloren zijn gegaan.¹⁷ Als arts heeft Mezger zijn overlijden vroeg zien aankomen en legde hij op tijd vast dat zijn archief na zijn dood moest worden vernietigd. Dat is inderdaad gebeurd en daarbij zijn de enorme correspondentie en alle medische documenten en kasboeken, kortom het meeste wat hij in zijn artsenpraktijk aan papier had gecreëerd en ontvangen, verloren gegaan.¹⁸ Later is ook het oudste deel van de belangrijke Mezgerdocumentatie, al in de negentiende eeuw door arts Carel Daniëls bijeengebracht, in de Amsterdamse universiteitsbibliotheek zoekgeraakt. Het was een 'volledige verzameling' van wat Mezger zelf had geproduceerd en wat anderen over hem hadden geschreven.¹⁹ Ook al beschikken we over weinig brieven en documenten van Mezger zelf, daar staat tegenover dat, zoals het een BN'er van de negentiende eeuw betaamt, er internationaal veel in kranten en tijdschriften over hem is geschreven en overgeschreven. Daarbij heb ik wel goed in gedachten moeten houden waar Edmond de Goncourt in 1885 al voor waarschuwde, namelijk dat mensen die later voor hun informatie negentiende-eeuwse kranten zouden willen gebruiken behoorlijk bedrogen kunnen uitkomen omdat veel niet zou kloppen.²⁰ In diezelfde kranten heb ik overigens wel nog enkele onbekende artikelen en ingezonden brieven van en interviews met Mezger kunnen traceren.²¹

Mezger had trouwens een goede reden voor zijn vernietigingsopdracht: de privacy van zijn clientèle. Ook toen was de pers royaltobelust en zou die maar al te graag een blik hebben geworpen op Mezgers correspondentie of op de medische statussen van zijn koninklijke patiënten. Mezger legde als ad-hoclijfarts²² ook tijdens zijn leven al een grote discretie aan de dag.²³ Zouden de brieven en aantekeningen in Mezgers archief bewaard zijn gebleven, dan hadden ze vast nog meer hebben kunnen zeggen over het al meer dan een eeuw durende 'mysterie' rond de schijnbaar immer zieke keizerin Elisabeth van Oostenrijk. Op basis van onder meer de dagboeken van haar hofintimi doe ik een poging om die Elisabethsluier op te lichten. Andere royals – Sophie van Zweden en Elisabeth van Roemenië – van wie

wel correspondentie bekend is, schreven geregeld over hun eigen ziekte-ervaringen en bieden daarmee weer een andere blik op Mezgers lijfartselijke praktijk en de omgang met zijn (gekroonde) patiënten.²⁴

Wat was er tot nu toe over Mezger bekend? Zijn historiografie is relatief beknopt. In vrijwel alle necrologieën, veelal journalistieke artikelen, die destijds over hem zijn verschenen kent men hem een bijna mythische status toe.²⁵ Daarnaast hebben enkele leerlingen van Mezger indertijd over zijn werkwijze geschreven.²⁶ Toch wist de medische geschiedschrijving zich eigenlijk niet goed raad met deze eigenzinnige arts en hoe hem in die geschiedenis te plaatsen. De facto werd hij door de medische wereld gedesavoueerd, genegeerd en vervolgens vergeten, wat met name werd veroorzaakt door de dwaling aan het einde van zijn carrière. In oudere geneeskundig-historische werken kreeg hij soms nog wel enkele regels toebedeeld.²⁷ En in 1932 heeft de Duitse hoogleraar medische geschiedenis Wilhelm Haberling tevergeefs geprobeerd het negatieve beeld over Mezger te corrigeren met een Engelstalig artikel in het aprilnummer van *Medical Life* en door zijn veronderstelde genie te (her)bevestigen.²⁸

Binnen de fysiotherapeutische historiografie kreeg Mezger als ‘grondvester’ van de massagetherapie meer aandacht, maar dat was vooral van symbolische aard en minder op analytische gronden. Ook in hun moderne geschiedenissen komt hij nog maar af en toe voor.²⁹ In het proefschrift van Thomas Terlouw, de historicus van de manuele therapie, wordt hij wel wetenschappelijk gecontextualiseerd, maar vooral in het licht van de ontwikkeling van de heilgymnastiek.³⁰

De enige serieuzere bronnenstudie over Mezger is nu meer dan een halve eeuw oud. Het werk verscheen in 1971 en is geschreven door Piet Kostelijk, een ‘achterschoonzoon’ van Mezger, die diens leven en werk – naar eigen zeggen ‘vrij objectief’ – te boek stelde.³¹ Mede dankzij archivaris Isabella van Eeghen bracht hij inderdaad belangrijke nieuwe gegevens over Mezgers jongere jaren aan het licht.³² Kostelijk, zelf arts, gaf Mezger ook een duidelijker plaats in de geschiedenis van de medische massage, waarbij zijn focus voornamelijk op het hoogtij tijdens Mezgers Amsterdamse jaren lag. Het werk echter gaat nauwelijks in op Mezgers dagelijkse praktijkwerk noch op de vervolgfase van Mezgers carrière in het buitenland en de problemen die ontstonden. De kritische berichten en artikelen uit die latere jaren zouden volgens Kostelijk een ‘volkomen overtrokken beeld’ van hem hebben geschetst, maar hij laat daarbij na aan te geven in welk opzicht.³³ Het typeert zijn bewondering voor ‘overschoonpapa’, waardoor het werk soms wat hagiografisch lijkt. Kostelijk gunt Mezger ten slotte de kwalificatie ‘geniaal’,³⁴ wat duidelijk aangeeft dat hij werd beïnvloed door

de band met zijn schoonmoeder, Vera Mezger, die haar vader idealiseerde.³⁵

Tegen deze achtergrond was hernieuwd en uitgebreider onderzoek naar de arts Mezger op zijn plaats. Recent buitenlands onderzoek op het terrein van de fysisch-mechanische geneeskunde in onder meer Scandinavië stelt de vraag naar meer inzicht in de Nederlandse situatie en de specifieke rol van Johan Mezger.³⁶ Dit onderzoek hoopt daaraan tegelijk een bijdrage te leveren.

Over buitenland gesproken: bij de spelling van de in dit boek voorkomende persoonsnamen houd ik de door de persoon zelf gebruikte schrijfwijze en de landseigen naamvormen en niet-Nederlandse vertalingen daarvan zoveel mogelijk aan.

DOMBURG, DE WERELD, DE MENS

Mijn relatie tot Mezger kwam op toevallige wijze tot stand. Ik leerde hem als kind kennen tijdens vakanties in Domburg omdat zijn martiale buste daar 't Groentje, het pleintje van het dorp, siert. Het is het enige publieke monument voor Johan Mezger. De heroïek die het beeld uitstraalt kreeg voor mij pas decennia later tegenwicht toen ik Mezger als het ware weer tegenkwam bij het cultuuronderzoek rond alternatieve of complementaire geneeswijzen op het Meertens Instituut en bij mijn colleges aan de Universiteit van Amsterdam.³⁷ Mezger kwam toen ook plots weer in beeld als verlaat doelwit van de 'antikwakkbeweging'.³⁸ Een en ander wierp de vraag op: behoort Mezger tot de categorie van kwakzalvers? Dat viel nog niet zo gemakkelijk te bepalen, juist omdat Mezger haast uit de geschiedenis was verdwenen en omdat er een tweeslachtig beeld van de man oprijst uit het weinig analytische dat er over hem is geschreven. Dit boek brengt een oordeel.

Het stadsrechtjubileum van Domburg in 2023 vormde voor mij de aanleiding om me verder in Johan Mezger te verdiepen en markeert daarmee het begin van het onderzoek dat heeft geleid tot dit boek.³⁹ Het noodzakelijke bronnenonderzoek bracht mij in archieven en bij verre nazaten van Mezger door heel Europa, van Wiesbaden tot Parijs en van Wenen tot Stockholm, waar ik overal bereidwillig werd ontvangen en alle zaken die er nog van Johan Mezger en zijn patiënten resteren onder ogen kreeg. Al dat materiaal is voor dit boek samengebracht, gecondenseerd en geanalyseerd.

Als historicus is het telkens weer interessant te bemerken hoezeer kwesties uit het verleden hun actualiteit behouden of die opnieuw verkrijgen. Zoals de intense onzekerheid van de mens wanneer het over gezondheid